

Б.С. Жөнкешов

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Терминология бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ СТАНДАРТТАРДАҒЫ АНЫҚТАМАЛАРДЫ МОДЕЛЬДЕУ

Аннотация. Мақалада терминологиялық стандарттардағы анықтамаларды модельдеу қарастырылады. Ғылыми-техникалық терминологияны стандарттауда терминологиялық стандартты құрудың негізгі үдерістерін реттеу және ресімдеу жұмыстары маңызды болып табылады.

Тірек сөздер: Терминологиялық стандарт, термин, терминография, анықтама, категория, біріздендіру.

Б.С.Жонкешов

Ведущий научный сотрудник отдела терминологии Института языкознания имени А. Байтұрсынова, кандидат филологических наук

МОДЕЛИРОВАНИЕ ОПРЕДЕЛЕНИЙ В ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ СТАНДАРТАХ

Аннотация. В статье рассматривается моделирование определений в терминологических стандартах. Важным в стандартизации научно-технической терминологии является работа по регулированию и оформлению основных процессов создания терминологического стандарта.

Ключевые слова: Терминологический стандарт, термин, терминография, определение, категория, унификация.

B.S. Zhonkeshov

Leading researcher of the Terminology Department of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov, candidate of philological sciences

MODELING OF DEFINITIONS IN TERMINOLOGY STANDARDS

Annotation. The article deals with the modeling of definitions in terminology standards. Important in the standardization of scientific and technical terminology is the work on the regulation and design of the main processes of creating a terminology standard.

Keywords: Terminology standard, term, terminography, definition, category, unification.

Бүгінгі таңда қазақ терминдерінің оқулықтарда, журнал-газеттерде, тауарлардың зат белгілерінде, стандарттарда және т.б. бірізді қолданылмай келе жатқандығы көпшілік жұртшылықты аландатып отырған мәселелердің бірі. Ол жайында бұқаралық ақпарат құралдарында, ғылыми конференцияларда, дөңгелек үстелдерде жиі айтылып та, жазылып та жүр. Иә, елімізде біріздендіру жұмысы бойынша біршама жұмыстар атқарылып жатқаны рас. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасы Үкіметі жанындағы Республикалық

терминология комиссиясы терминдерді бекіту, Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі Техникалық реттеу және даму комитеті Қазақстан Стандарттау және сертификаттау институты терминдерді стандарттау жұмыстарымен айналысады. Дегенмен де бұл орындалып жатқан жұмыстарда кемшіліктер де жоқ емес. Терминологиялық комиссия тек қана «экономиканың, ғылымның, техниканың, мәдениет-тің барлық салалары бойынша қазақ тілінің терминологиялық лексикасы саласында ұсыныстар әзірлейтін консультациялық-кеңесші орган» [1], сонымен бірге терминдерді реестр (орысша-қазақша) күйінде ғана бекітеді. Ал Қазақстан Стандарттау және сертификаттау институты стандарттап жатқан терминдерінің дефинициясы аударма деңгейінде (орыс тілінен) ғана. Оның өзінде ол аудармалардың сапасы сын көтермейді десек, артық айтқан болмас едік.

Терминдерді реестр түрінде бекіту және оны құжат айналымында, оқулық жазуда, бұқаралық ақпарат құралдарында өзгеріссіз қолданылуын қадағаламау қазіргі кезге дейінгі тәжірибеде тиімсіз екендігін көрсетіп отыр. Бұл мақаламызда терминдерді біріздендіру жұмысында оның атауы анықтамасынан бөлініп қарастырылмайтын тұтас бір бүтін екендігін және сағандарта беріліп жүрген термин анықтамаларының түрі, сонымен бірге құрылмы жайында сөз қозғамақпыз.

Ғылыми-техникалық терминологияны стандарттауда терминологиялық стандартты құрудың негізгі үдерістерінде реттеу және ресімдеу жұмыстары маңызды болып табылады. Біздің пікірімізше, қандайда бір терминге анықтама беру, яғни ресімдеу жұмысы берілетін ұғымды дәл көрсетуге мүмкіндік туғызады. Ол үшін ұғымды талдау (олардың маңызды белгілері мен байланыстарын айқындау) және жүйелеу жұмыстарын жүргізу керек. Терминнің анықтамасы ұғымның мәнін сөзбен жеткізуге және қолданыстағы немесе жаңа қалыптасқан терминдердің қай ғылым саласына жататындығын анықтауға негіз болады. Жаңадан пайда болған терминге қазақ тілінде берілетін атаудың дұрыстығын анықтауда, сонымен бірге терминологиялық стандарттың сапасын бағалауда көбіне анықтаманың дұрыс құрылуының маңызы зор.

Алайда, қазақ тілінде анықтама терминологиялық қызметтің объектісі ретінде әлі де жеткілікті түрде зерттелмеген. Қазақ тіл білімінде Е.Әбдрәсілов анықтаманы жалпы алғанда микроқұрылым деп тауып, оның ішкі құрылым атаулары «тіркеуші мәліметтер, шартты мәліметтер, этимологиялық мәліметтер, лексикалық қабатқа жіктелуі туралы мәліметтер, түсініктеме, ассоциациялық белгілер, прагматикалық жағдайлар, безендірілу, микроқұрылымдық элементтер» сияқты ақпараттарды қамтитындығын ғана көрсетумен шектеледі [2, 48б.]. Орыс тілінде Д.П.Горский, Е.К.Войшвилло, К.Поп және т.б. логиктердің еңбектерінде анықтама логикаәдістемелік жоспар тұрғысынан кеңінен зерттеледі.

Байқағанымыздай терминологияны реттеу және стандарттау бойынша әдістемелік нұсқаулықтар мен зерттеулердің көбі анықтамаға қойылатын талаптарды тұжырымдаумен ғана шектеледі, ал оларды құрастырудың құрылымымен тәсілдерін қарастырған еңбектерді біз кездестіре алмадық. Анықтаманы терминологиялық аспектімен байланыстыратын жеке мәселелер Т.Л.Канделаки, В.Ф.Журавлева және басқа да авторлардың еңбектерінде зерттелінген [3]. Қысқаша айтқанда, бұл еңбектерде анықтама төмендегідей талаптарға сай болуы тиіс деп көрсетілген:

- 1) Ғылыми-техникалық ұғымдарды теңдестіруге және басқа да көптеген ғылыми-техникалық ұғымдардан бөліп алуға қажет және жеткілікті маңызды белгілерден ғана тұру;
- 2) Ұғымға сәйкес келу;
- 3) Жүйелі болу, яғни бекіту, белгілі бір ұғымдық жүйедегі ұғымның алатын орнын сөзбен көрсету;
- 4) Қайталамау;
- 5) Логикалық шеңбері болмау;
- 6) Жағымды болу;

7) Қысқа әрі анық болу;

Лингвистикалық тұрғыдан дұрыс қалыптасу, яғни тіл нормалары мен ережелеріне сәйкесу болу.

Жоғарыдағы талаптар ғылыми-техникалық ұғымның қандай болуы тиіс екендігін көрсетеді. Алайда анықтаманы дұрыс құрастыру үшін бұл талаптар жеткіліксіз, қолда бар терминологиялық сөздіктерге, стандарттарға жасалған талдаулар біздің осы күдігімізді растайды. Талдау нәтижелері мынадай кемшіліктерді анықтады (мақаланың көлемін ескере отырып, біз оны мысалдармен көрсетуді артық көрдік):

1. Анықтаманың қайталануы,
2. Анықтаманың сәйкес келмеуі,
3. Анықтамалардағы логикалық шеңбер,
4. Анықтама жүйелілігінің бұзылуы,
5. Қазақ тіліндегі нормалардың бұзылуы,
6. Ұғымның анықтамасын ауыстыру,
7. Бекітілмеген авторлық қолданыстағы терминдердің кездесуі.

Талдау материалдары негізінде қазақ терминографиясынан барлық талаптарға сай, «мінсіз анықтаманы» сирек кездестірдік. Оның себептері де жоқ емес. Санамалап айтар болсақ, термин анықтамасының сапасыз аударма түрінде берілуі, сөздік түзуші авторлардың термин анықтамасына қойылатын талаптары жайында білімінің жоқ болуы және т.б. себептер тілімізде терминге берілген анықтамалардың сапасына теріс ықпалын тигізіп отыр. Ол өз деңгейінде терминдерді біріздендіру жұмысына кедергі келтіретіндігі анық.

Ғылымның терминография мәселесін зерттеуші ғалымдар терминнің семантикалық белгілерін және олардың формаларының әртүрлілігін ескере отырып, термин анықтамасын әртүрлі және бірнеше түрге бөліп қарастырады: 1) тек-түрлік; 2) сипаттамалы; 3) сілтемелі [4, 122 б.] немесе 1) тек-түрлік; 2) портативті; 3) жалған тектік; 4) операциялық [5, 141 б.]. Байқағандарыңыздай жоғарыда берілген анықтама классификациясының тек-түрлік түрі негізінен барлық авторларда кездеседі. Мақаламызда мақала көлемін ескере отырып, анықтамалардың осы түріне ғана кеңінен тоқталамыз.

Ғалымдардың көрсетуінше, анықтамалардың ішінде нақты әрі дәл болып табылатын анықтама тек-түрлік анықтама деп есептеледі [6]. Тек-түрлік анықтама деп термин семантикасындағы тек және түр ерекшеліктерін қамтитын анықтаманы айтады. Бұл анықтаманың құрылымы мынадай:

A = B мен C,

A – анықталатын ұғым, ал B мен C анықтаушы ұғым. B текті білдірсе, C түрлік ерекшелікті көрсетеді. Кесте түрінде былай болады:

1-кесте. Тек-түрлік анықтаманың құрылымы

Термин	Анықтама	
	Тектік белгі	Түрлік белгі

Мысалға, «Қылмыс» терминінің «қылмыстық заңда қарастырылған қоғамға қауіпті іс-әрекет» деген анықтамасын осы құрылымға салып көрсетсек, A – қылмыстық ұғымды, B – «әрекетті», C – «қылмыстық заңда қарастырылған қоғамға қауіптілікті» білдіреді. Тек-түрлік анықтама жинақтау және шектеу әрекеттерімен тығыз байланысты. Оның көмегімен атаудың шынайы ұғымына вербалды тұрғыдан түсініктеме беруге болады.

Тек-түрлік анықтамалар зат, үдеріс, қасиет, шама тәрізді кез келген категория ұғымдары үшін құрастырылуы мүмкін, мысалы: 1) *Компьютер дегеніміз ақпараттарды сақтауға, өңдеуге және алмасуға арналған бағдарлама-басқарымдық әмбебап электронды құрылғы;* 2) *Опталу дегеніміз ерітінді немесе газ қоспасының құрамындағы заттарды қатты дененің және сұйықтықтың көлемді сіңіруі;* 3) *Беріктік (физикада және материалтануда) дегеніміз материалдың сыртқы күш әсері салдарынан туындайтын ішкі*

жүктеменің ықпалымен бұлінуге төтеп беру қасиеті ; 4) Көлем дегеніміз дененің немесе заттың алып тұратын кеңістігінің көлемдік сипаттамасы және т.б. Келтірілген бірінші мысал зат категориясына, екінші мысал үдеріс категориясына, үшінші мысал қасиет категориясына, төртінші мысал шама категориясына жатады.

Тек-түрлік анықтамаларды құрастыру кезінде осы категориялардың біріне сүйену керек. Бұл анықталатын ұғымдардың негізгі белгілерін нақты, дұрыс, дәл анықтауға арқау бола алады. Бұлар текке жатын категориялар. Бұл категориялар жіктелімдік белгілеріне қарай іштей бірнеше түрге ажыратылып кетеді:

а) зат категорияларының ұғымы

2-кесте. Зат категориясының түрлік белгілері

Термин	Анықтама	
	Тектік белгі	Түрлік белгі
Зат		Арналымы
		Әрекет ету принципі
		Құрылымы, нысаны
		Тасымалдау
		Алу, құру, пайда болу тәсілі
		Қасиеті
		Сандық сипаттама
		Белгілердің үйлесімі

б) үдеріс категорияларының ұғымы

3-кесте. Үдеріс категориясының түрлік белгілері

Термин	Анықтама	
	Тектік белгі	Түрлік белгі
Үдеріс		Үдерістің арналымы
		Үдерісті жүзеге асыру әдісі (тәсілі)
		Үдерістің пайда болу себебі
		Қолданылатын жабдықтар, құрылғылар, құралдар, материалдар, қуаттар
		Үдеріс нәтижесі
		Үдеріс объектісі
		Үдеріс режимі

в) қасиет категорияларының ұғымы

4-кесте. Қасиет категориясының түрлік белгілері

Термин	Анықтама	
	Тектік белгі	Түрлік белгі
Қасиет		Қасиетті анықтау тәсілі
		Қасиетті анықтаудың нақтылығы
		Объектінің қасиетке ие болу шарттары
		Қасиеттің мәні

г) шама категорияларының ұғымы

5-кесте. Шама категориясының түрлік белгілері

Термин	Анықтама	
	Тектік белгі	Түрлік белгі
Шама		Шаманы анықтау тәсілі
		Шаманың бағыты
		Шаманы өлшеу және көрсету тәсілі
		Нормативтілік
		Шаманы анықтау шарттары

Анықтаманың бұдан өзге грамматикалық құрылымының да өзіндік модельдері болады. Бұл өз алдына жеке қарастыруды қажет ететін мәселе.

Қорығандылайкелгенде, терминатауыоныңанықтамасынанбөліпқарастырылмайтын біртұтас бүтін ұғым. Жеке тұрғандағы термин ұғым атауын білдірсе, анықтамасы сол ұғымды анықтайтын «төлқұжаты» болып табылады. Сөздік түзуде, терминдерді бекітуде анықтамасы қоса жүруі қажет. Сонда ғана қазақ терминдерін біріздендіруге қол жеткізе аламыз деген ойдамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] [Электрон ресурс]. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P980000367>. (Жүгіну уақыты: 2015).
- [2] Әбдірәсілов Е. Қазақ терминографиясының жүйесі. Астана, 2005. 208 б.
- [3] Канделаки Т.Л. Работа по упорядочению научно-технической терминологии и некоторые лингвистические проблемы, возникающие при этом // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. М.: Наука, 1970. С. 40-53.; Журавлев В.Ф. Об отношениях научных понятий в системном толковом терминологическом словаре // Теория и практика научно-технической лексикографии. М.: Русский язык, 1988. С.47-54.
- [4] Табанакова В.Д. Идеографическое описание научной терминологии в специальных словарях. Дисс. на ... доктора филол. наук. Тюмень, 2001. 288 с.
- [5] Волкова И.Н. Моделирование определения в терминологических стандартах// Современные проблемы русской терминологии. –М., 1986. –С.140-162.
- [6] [Электрон ресурс]. <http://www.km.ru/referats/5955539C41E4421AB5CE71A8EB643C94>. (Жүгіну уақыты: 2015).